

दर्याची गाज : एक स्वरूप चिकित्सा

- डॉ. वासुदेव सावंत

लक्ष्मणराव सरदेसाई यांच्या 'बिजेची कोर' या कथासंग्रहांतली पहिलीच कथा 'दर्याची गाज' ही आहे. कुटुंबातील आत्यंतिक दारिद्र्याला तोंड देत जगाणाऱ्या आणि वडिलांच्या दृष्टीने कमनशिबी ठरलेल्या बाबू कामत या तरुणाची ही कथा आहे. दारिद्र्यात वाढलेला असला तरी माणूस म्हणून अनेक चांगले गुण त्याच्याकडे आहेत. लहानपणापासून इतर समवयस्क मित्रांपेक्षा तो धाडसी आणि धडपड्या आहे. पण कुटुंबाच्या दृष्टीने तो जन्मतःच अवलक्षणी ठरलेला आहे. सूर्यग्रहण असलेल्या आमावस्येदिवशी बाबू जन्मला आणि तो जन्मताच त्यांचे वडील व्यंकू कामत यांना व्यापारात प्रचंड नुकसान सोसावे लागले. त्यानून बाबूचे घर पुन्हा कधीच सावरू शकले नाही. व्यंकू कामतांनी अनेक प्रकारची धडपड केली तरी ती कधीच यशस्वी झाली नाही. दुकान, जमीन विकून शेवटी पापड-लोणची आणि केळी नारळ बाजारात विकून जगण्याची पाळी आली. अशा दारिद्र्यावस्थेत मॅट्रीकही पास होऊ न शकलेला बाबू आईने केलेल्या पापडाच्या कवळ्या विकून कुटुंबाला जेवणाइतपत तरी तांदूळ कसे मिळतील याची धडपड करतो आहे. अप्रामाणिकपणा करून भरभराटीला आलेले लोक तरी कसे तो आपल्याभोवती पहातो आहे. पण काही नैतिक निष्ठा, माणुसकी जपणाऱ्या बाबूला असे अप्रामाणिक होणेही शक्य नाही. या प्रामाणिकपणामुळेच गरीब कुळवाड्यांना फसवून चालविल्या जाणाऱ्या दुकानात बाबूला कामावरून काढून टाकले जाते. सोन्याचे स्मगलिंग करणाऱ्यांना मदत करून पैसा कमावणे हेही बाबूच्या स्वभावात बसत नाही. मामाच्या मदतीनं तो एक गाडा चालवू पहातो पण तो गाडाही फोडून लुटला जातो. त्यामुळे बाबूला शेवटी पापड विकून चार पैसे मिळविण्याशिवाय पर्याय रहात नाही. कुठेच यशस्वी न होणारा बाबू वडिलांच्या दृष्टीने मात्र कपाळकरंटा, घराचा नायनाट करण्यासाठीच जन्माला आलेला मुलगा ठरलेला आहे. त्यांनी करून आणलेल्या बाबूच्या जन्मकुंडलीतही अनेक पापग्रह बाबूच्या राशिला लागलेले आहेत. दारिद्र्यामुळे जवळचे नातेवाईकही बाबूला आणि त्याच्या कुटुंबियांना विचारत नाहीत. पापड विकून जेवणापुरते तांदूळ मिळविणेच जिथे कठीण तिथे जीवनातल्या इतर साध्यासाध्या गोष्टी आणि सुखे मिळवणे तरी कसे शक्य होणार? आपल्या या खडतर नशिवापासून सुटका करून घेण्यासाठी दर्यात उडी मारून

आत्महत्या करण्याचा विचार बाबू करतो. पण स्वतः पाण्यात बुडण्यासाठी निघालेल्या बाबूला विहिरीत पडलेल्या एका बंगलेवाल्याच्या मुलाला वाचवणे भाग पडते. आपल्या एकुलत्या एका मुलाचे प्राण वाचवले म्हणून त्या मुलाचा श्रीमंत बाप बाबूला स्वतःच्या मुलासारखे मानून पाहिजे ते द्यायला तयार होतो. कमनशिबी ठरलेल्या बाबूच्या कहाणीचा शेवट असा गोड होतो.

'दर्याची गाज' कथेचे हे आशयसूत्र पाहिले तर असे जाणवते की कथेला शेवटी अनपेक्षित कलाटणी देऊन सर्वसामान्य वाचकांना अपेक्षित असा सुखद धक्का देणारी, रूढ वाचकप्रिय कथेच्या पठडीत बसणारीच लक्ष्मणावांची ही कथा आहे. पण एवढेच असते तर त्यांची ही कथा आवर्जून दखल घेण्याजोगी ठरली नसती. एकीकडे रूढ कलाटणी तंत्राचा वापर केलेला असला तरी लेखकाच्या जीवनविषयक आकलनाचा आणि जीवनजाणिवेचाही प्रत्यय या कथेतून आल्याशिवाय रहात नाही. दारिद्र्याशी झगडत असतानाही प्रामाणिकपणा, सहानुभाव, माणुसकी या सारखी मूल्ये निरागसपणे जपणारा, गरीब असूनही स्वाभिमानाची असणारा तरुण मुलगा बाबू आणि दुसरीकडे ही सगळी मूल्ये कवडीमोल ठरवणारे व्यवहारी जग असा संघर्ष वास्तववादी पद्धतीने लक्ष्मणावांनी या कथेतून दाखविलेला आहे. बाह्यजगातल्या मूल्यविहिन वास्तवाबरोबर व्यक्तीच्या कर्तृत्वाऐवजी जन्मसिद्ध नियतीवर ; ग्रह-भविष्य यावर विश्वास ठेवणारी दैववादी प्रवृत्ती यांच्याशी झगडतांना तरुण मनाची होणारी उलाढाल या कथेत प्रभावीपणे चित्रित झालेली आहे. स्वतः आत्महत्या करायला निघालेला बाबू आत्महत्येऐवजी दुसऱ्याचे प्राण वाचवतो, या मुख्य घटनेवर जरी कथेची उभारणी झालेली असली तरी ही मुख्य घटना घडण्यासाठी पोषक आणि अपरिहार्य ठरलेल्या प्रसंगांची व तपशिलाची विस्तृत मांडणी सरदेसाई यांनी या कथेत केलेली आहे. व्यंकू कामतांच्या कुटुंबाला येणारे अपयश, दारिद्र्यामुळे त्याची होणारी उपेक्षा, जन्मतःच अपयशी व कमनशिबी म्हणून वडिलांनी बाबूला सतत टोचणे ही कथेच्या आशयसूत्राची अंगे अनेक घटना-प्रसंगांच्या आधारे साकार केलेली आहेत. अनेकविध घटना-प्रसंगांच्या या तपशिलांमुळे 'दर्याची गाज' ही कथात्मक रचना लघुकथेच्या मर्यादा ओलांडून बरीचशी प्रदीर्घ व विस्तृत झालेली आहे. कथासंग्रहातली ५९ पृष्ठे तिने व्यापलेली आहेत. हीच कथा लक्ष्मणावांनी कोंकणीत लिहून कोंकणीत मात्र ती नवलिका-कादंबरीक- म्हणून प्रकाशित केलेली आहे. मराठीतील ही कथा कोंकणीतून प्रकाशित करताना शीर्षक वगळता बाकी काही महत्त्वाचे बदल केलेले नाहीत. किंवा कादंबरी म्हणून मूळ कथेत अधिक भर घालून रूपांतरही केलेले दिसत नाही. मात्र मराठीत

कथा म्हणून प्रसिद्ध झालेली 'दर्याची गाज' कोंकणीत 'पापडां कोवळ्यो' या नावाने लेखकाला लघु कादंबरी म्हणून प्रकाशित करावीशी वाटते. याचाच अर्थ 'दर्याची गाज' ही 'कथा' या संकल्पनेत सामावू शकत नाही याची लेखकालाही जाणीव होती हे स्पष्ट दिसते. रूपदृष्ट्या 'दर्याची गाज' लघुकथेच्या मर्यादा ओलांडणारी आहे हे खरेच ; पण तिला कादंबरी म्हणता येईल का ? कादंबरीच्या संकल्पनेत बसत नसेल तर तिला लघुकादंबरी तरी म्हणावे का ? की ती दीर्घकथा आहे? असे 'दर्याची गाज'च्या रूपाविषयी प्रश्न निर्माण होतात. वाङ्मयीन रूपबंधाविषयीचे हे प्रश्न 'साहित्यप्रकार' या संकल्पनेविषयी पुनर्विचार करण्यास भाग पाडतात. 'दर्याची गाज'च्या निमित्ताने वाङ्मयप्रकारांच्या स्वरूपाविषयी अशी चर्चा करून 'दर्याची गाज' या लेखनकृतीचे स्वरूप आपणास तपासून पहाता येईल.

कोणत्याही साहित्यकृतीचा सौंदर्यदृष्ट्या विचार करताना ती कोणत्या वाङ्मयप्रकारातील आहे याचा विचार करण्याची गरज नसते अशी भूमिका काही समीक्षक मांडतात. कथा, काव्य, नाटक, कादंबरी इत्यादी प्रकार केवळ अभ्यासाच्या व वर्गीकरणाच्या सोयीसाठी केलेले असतात, त्यापलीकडे त्यांना काही महत्व नसते असा विचार गंगाधर गाडगीळांनी मांडलेली आहे. याबाबतीत क्रोचेची नाममात्रवादी भूमिक प्रसिद्धच आहे. पण साहित्यप्रकारांना गौण मानण्याची ही भूमिका प्रत्यक्ष वाङ्मयीन व्यवहारात फारशी योग्य ठरत नाही हे सहजच लक्षात येते. लेखकाला साहित्यकृती स्फुरते तीच काव्य, कथा, नाटक यासारख्या रूपबंधामध्ये त्यामुळे आपणास स्फुरलेल्या अनुभवाचा आविष्कार लेखक त्याला उपलब्ध असणाऱ्या साहित्य प्रकाराच्या स्वरूपात करित असतो. साहित्यकृतीचा आस्वाद घेतानाही वाचकाला त्या साहित्यकृतीच्या रूपबंधानुसार, प्रकारानुसार प्रतिसाद द्यावा लागतो. कविता वाचताना ती कथा-कादंबरिकडून करावयच्या अपेक्षा ठेवून वाचता येत नाही. कादंबरी ही नाटक म्हणून वाचता येत नाही. म्हणून साहित्याची निर्मिती आणि आस्वाद या दोन्ही क्रिया साहित्यप्रकार या संकल्पनेवर अवलंबून असतात हे स्पष्ट दिसते. साहित्यकृतीचा आशय - जीवनानुभव - महत्वाचा मानला तरी तो आशय मूर्त होताना त्याला संरचना असणे अपरिहार्यच असते. या संरचनेचा नमुना प्रकार म्हणजे साहित्यप्रकार असे वेलेक/वॉरेन म्हणतात.

भाषेच्या माध्यमातून अनुभवाचा आविष्कार करताना भाषिक संरचना किंवा भाषेचा वापर भावकाव्यात्मक (Lirical) कथात्मक (Narrative) आणि नाट्यात्मक (Dramatic) अशा तीन अंगानी करता येतो. त्यामुळे कविता, कथात्मक साहित्य आणि नाटक असे साहित्याचे तीन मूलभूत प्रकार असतात. या तीन प्रकारातही भाषिक रूपबंधाच्या

विविधतेनुसार काही उपप्रकार निर्माण होत असतात. भावगीत, नाट्यगीत, सुनीत हे जसे कवितेचे, सुखान्तिका, शोकान्तिका हे जसे नाटकाचे तसे कथा आणि कादंबरी हे कथात्मक साहित्याचे उपप्रकार ठरतात. काव्य, नाटक, कथात्मक साहित्य या मूलभूत प्रकारांची व्यवच्छेदकता दाखविणे सोपे असते तसे उपप्रकारांना एकमेकांपासून वेगळे ठरविण्याच्या सीमारेषा काटेकोरपणे निश्चित करणे सोपे नसते, हे उपप्रकार काही निश्चित निकषावर वेगळे केलेले असतात असेही नाही. उदा. शोकान्तिका आणि सुखान्तिका हे नाटकाचे दोन प्रकार केवळ भाषिक रचनेच्या निकषावर किंवा तंत्राच्या निकषावर वेगळे ठरत नाहीत, तर अनुभव कोणत्या प्रकारचा, हा निष्क तेथे म्हत्वाचा ठरतो. या उलट नाटक आणि एकांकिका किंवा लघुकथा, दीर्घकथा, कादंबरी या प्रकारांचे वेगळेपण ठरवितांना भाषिक रचनेचे किंवा अवकाशाचे लघु-दीर्घत्व हाच निकष प्रधान असलेला दिसतो, त्यामुळे जे साहित्यप्रकार एकाच मूल भाषिक आविष्काराचे उपप्रकार असतात त्यांची व्याख्या करताना बऱ्याच वेळा ती संदिग्ध असते. शिवाय विशिष्ट काळखंडानंतर त्या त्या साहित्यप्रकाराविषयी रूपसंकल्पनेत बदलही होत असतात. त्यामुळे एखाद्या लेखनकृतीला कोणत्या प्रकारात बसवायचे याचा निर्णय करणेही कठीण बनते. वाङ्मयप्रकाराची संकल्पना लेखकाला बंधनकारक म्हणून लेखकाच्या आविष्कारस्वातंत्र्यावर काही वेळा जुलूम करणारी ठरते. ही बंधने तोडण्याचा लेखक प्रयत्न करतो तेव्हा त्याची लेखनकृती रूढ साहित्यप्रकारात बसविणे कठीण जाते. वाङ्मयप्रकाराच्या संकल्पना लवचिक होतात.

लक्ष्मणराव सरदेसाई यांची 'दर्याची गाज' ही कथा वाचताना वाङ्मयप्रकाराची संकल्पना इथे अशीच लवचिक झालेली दिसून येते. त्यामुळे एकीकडे ती कथा म्हणून प्रसिद्ध होते तर दुसरीकडे ती कादंबरीक्या आहे असेही लेखकाला वाटते. तिचे स्वरूप नेमके काय आहे ? तिला कोणत्या प्रकारात बसवता येईल? हे ठरविण्यासाठी कथा आणि कादंबरी, तसेच कथेच्या गटात मोडणारी दीर्घकथा आणि कादंबरीवर्गात समाविष्ट होणारी लघुकादंबरी यांच्यातील स्वरूपभेद लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. कथात्मक साहित्य म्हणून भाषेचा निवेदनात्मक वापर कथानक, पात्रे, प्रसंग, वातावरणादि घटक ही समान वैशिष्ट्ये या चारही प्रकारांची व्यवच्छेदक वैशिष्ट्ये असतात. कोणत्या प्रकारचा जीवनानुभव मांडायचा यावरूनही या प्रकारांचे स्वरूप निश्चित झालेले नसते. त्यामुळे या चारही प्रकारांचे वेगळेपण सकृत्दर्शनी तरी आकारावरून, लघु-दीर्घत्वावरून, लांबीवरून ठरविता येते, किती भाषिक अवकाश वापरलेला आहे यावरून त्या त्या प्रकाराचे वेगळेपण ठरविलेले दिसून येते. म्हणून कथा-कादंबरी

हा प्रकारभेद बाह्यरूपावरूनच प्रामुख्याने केलेला दिसतो. परंतु कथा किंवा कादंबरीसारख्या महत्त्वाच्या वाङ्मयप्रकारांची संकल्पना केवळ लांबीच्या किंवा भाषिक आकाराच्या आधारेच निर्माण झालेली आहे, असे म्हणणेही तितकेसे योग्य वाटत नाही. साहित्यकृतीने किती भाषिक अवकाश व्यापावा हे शेवटी अनुभवाच्या आकारावर, आशयाला किती परिणामे आहेत यावर अवलंबून असते. म्हणून कथा, कादंबरी यांची व्याख्या करताना आशयाचा एकपदरीपणा, बहुपदरीपणा : वाचकांच्या मनावर होणाऱ्या परिणामाचे स्वरूप या गोष्टी लक्षात घ्याव्या लागतात. यादृष्टीने भालचंद्र नेमाडे यांनी कथात्मक साहित्याच्या प्रकारभेदांच्या स्वरूपाबद्दल केलेले विवेचन महत्त्वाचें आहे.

लघुकथेच्या स्वरूपाविषयी सांगताना लघुकथा हा चिंचोळा भाषिक अवकाश पुरवणारा, एकसुरी आशयसूत्र असणारा, स्थल-कालाचे संकुचित म्हणून तीव्र संवेदन देणारा प्रकार आहे; असे नेमाडे म्हणतात. यावरून लघुकथेचा भाषिक आकार तिच्या एकेरी आशयसूत्राशी निगडीत असतो, हे स्पष्ट आहे. ना. सी फडके यांनी केलेली कमीतकमी पात्र व प्रसंगांच्या सहाय्याने सांगितलेली परिणामकारक गोष्ट ही लघुकथेची व्याख्याही कथेच्या आशयाचा एकपदरीपणा आणि परिणामाची उत्कटता, तीव्रता यांचा निर्देश करणाराच आहे. दीर्घकथेमध्ये लघुकथेपेक्षा लांबी वाढली तरी आशयासूत्र एकपदरीच असते. स्थलकालही मर्यादित असतो. आशयसूत्राच्या एकेरीपणामुळे कथा-दीर्घकथेच्या लांबीवरही मर्यादा पडतात. अर्थात कथा-दीर्घकथेची कमाल लांबी अमूक हजार शब्द किंवा अमूक पृष्ठे अशी निश्चित ठरविता येत नाही त्यामुळे कथा-दीर्घकथा हा भेदही शेवटी सापेक्षच ठरतो.

कथा दीर्घकथेच्या तुलनेत लघुकादंबरी/ कादंबरीका आशयदृष्ट्या एकसुरी नसते. आशयाचे पदर वाढलेले असतात. एक मुख्य आशयसूत्र म्हणून सांगता येत असले तरी लघुकादंबरीतील या मुख्य आशयसूत्राची संघटना करणारी आशयाची इतर परिमाणेही-विस्तारित स्वरूपात नसली तरी-आश्वयक असतात. आशयाच्या या बहुपदरीपणामुळे लघुकादंबरीत स्थलकाळाच्या मिती वाढतात. लघुकादंबरीपेक्षा कादंबरीमध्ये आशयाचा हा बहुपदरीपणा व्यापक होतो. कादंबरी एखाद्या कालखंडाचा, एखाद्या पोटसमुहाचा किंवा प्रादेशिक संस्कृतीचा/जीवनाचा वेध घेऊ शकते. कादंबरीच्या आशयसूत्राचा सामाजिक संदर्भही व्यापक असतो. त्यामुळे कादंबरीचा भाषिक अवकाश प्रदीर्घ आणि संरचना विस्तृत असते. तिच्या लांबीची किंवा आकाराची किमान, कमीत कमी मर्यादा किती असावी हे सांगता येते पण तिची लांबी जास्तीत जास्त केवढी असावी हे मात्र सांगता येणे अशक्य असते.

यावरून आशयाचा बहुपदरीपणा हा कथेपासून कादंबरीला वेगळा करणारा महत्त्वाचा निकष आहे असे दिसून येते. कादंबरीपेक्षा लघुकादंबरीमध्ये आशयाचे हे पदर कमी असतात. सामाजिक संदर्भाचा व्यापक पट लघुकादंबरीत अपेक्षित नसतो. त्यामुळे कादंबरीसारखा प्रदीर्घ भाषिक अवकाश ती व्यापत नाही. मात्र कथा दीर्घकथेपेक्षा घटना पात्रांचे आधिक्य व आशयाचा बहुपदरीपणा यामुळे जीवनाच्या दृष्टीनेही लघुकादंबरी वेगळी ठरते.

कथा- दीर्घकथा, लघुकादंबरी-कादंबरी यांचे हे स्वरूप लक्षात घेतल्यास लक्ष्मणरावांच्या 'दर्याची गाज' या लेखनकृतीचे दाडमयप्रकारदृष्ट्या व्यवस्थापन कसे करावे हे आपणास निश्चित करता येईल. मराठीत १९२० नंतरच्या काळात जी 'लघुकथा' निर्माण झाली त्या लघुकथेच्या संकल्पनेत तरी 'दर्याची गाज' बसत नाहीच, हे ती वाचताक्षणीच लक्षात येते. विसी गुर्जरांच्या रोमॅटिक संपूर्ण गोष्टी पासून किंवा कथानकाची बंधने तोडू पहाणाऱ्या नवकथेपासूनही ती वेगळी आहेच. कथेची मर्यादा ओलांडून कादंबरीका झालेल्या हरीभाऊ आपटे यांच्या 'काळ तर मोठा कठीण आला !' या स्फुट गोष्टीशी तिचे नाते फार तर जोडता येईल. अर्थात हरीभाऊंच्या या स्फुट गोष्टीप्रमाणे दुष्काळाने निर्माण झालेल्या विशिष्टकालीन सामाजिक वास्तवावर 'दर्याची गाज' केंद्रीत झालेली नाही. तर मूल्यात्मक अंगाने मानवी जीवनदर्शन घडविण्याचा तिचा प्रयत्न आहे.

'बाबूने दर्यात उडी टाकून आत्महत्या करायला जाणे' या घटनेच्या दिशेनेच कथेची मांडणी लेखकाने केल्याचे कथा वाचताना जाणवते. त्यामुळे 'दर्याची गाज'चे आशयसूत्रही एककेंद्रीच आहे असे वरवर पाहाता वाटते. आत्महत्या करायला निघालेल्या बाबूच्या बाबतीत अनपेक्षितपणे काय घडते हे दाखविण्याचा लेखकाचा मुख्य उद्देश आहे असेही जाणवते. बाबू आत्महत्येच्या निर्णयप्रत का आला याची कारणमीमांसा दाखवणारे प्रसंग कथेच्या प्रारंभापासूनच दाखवल्याचे दिसते. अमावस्येला जन्मलेल्या बाबूच्या जन्मकुंडलीत पापग्रह असल्याचे, बाबू आयुष्यभर अपयशी ठरणार, तसा ठरू नये म्हणून ग्रहशांती करावी लागणार या वडिलांच्या निवेदनातून कथेचा प्रारंभ होतो. ग्रहशांतीसाठी पैसे मागण्यासाठी मावशीकडे गेलेल्या बाबूची दारिद्र्यामुळे कशी उपेक्षा होते, हा प्रसंगही प्रारंभीच येतो. आपल्या प्रामाणिकपणामुळे दुकानाच्या कामात टिकू न शकलेला बाबू, स्वतंत्र गाडा उभा करूनही व्यवसाय करू न शकलेला बाबू, माधव भांगीकडे स्मगलिंगच्या कामात मदत करू न शकल्याने अपयशीच ठरलेला बाबू, गरीबीतून वर येण्याची कर्तबगारी नसल्याने वडिलांनी कर्तृत्वशून्य ठरविलेला बाबू, वडिलांच्या सततच्या टोचून बोलण्याने वैतागलेला बाबू, अशा

विविध प्रसंगातून शेवटी बाबू आत्महत्येच्या निर्णयाकडे कसा येतो हे लेखकाने दाखविले आहे. म्हणजे कथा शेवटी बाबूने आत्महत्या करण्यास जाणे या घटनेभोवतीच केंद्रीत झालेली आहे असे वाटते. मग आशयाचा बहुपदरीपणा कोठे दिसतो ? वास्तविक वाटते तशी ही कथा एककेंद्री नाही. बाबूने आत्महत्या करायला जाणे व तिथे वेगळीच घटना घडणे या एकाच प्रसंगाभोवती ती केंद्रीत झालेली नाही:

बाबूच्या जीवनातील या घटनेचे वर्णन करताना बाबूच्या कुटुंबाचेच चित्र ती उभी करते. आकास्मिकपणे आलेल्या संकटामुळे दारिद्र्याला तोंड द्यावे लागणाऱ्या एका मध्यमवर्गीय कुटुंबाचे, परिस्थितीमुळे कुटुंबातील व्यक्तींच्या बनलेल्या मनःस्थितीचे दर्शन ही कथा घडविते. एक प्रामाणिक सरळमार्गी माणूस म्हणून बाबूची बालपणापासून घडण कशी झाली, हे सांगणारी पार्श्वभूमीही कथेत येते. बाबूचा जन्मापासूनचा भूतकाळ, व्यवहारिक जीवनात त्याला येणारे अपयश, त्याच्या प्रामाणिक, धाडसी स्वभावाचे दर्शन घडविणारे प्रसंग, ज्या मडगावात बाबू वावरतो त्या मडगावच्या जीवनाचे ओझरते तरी दर्शन घडविणारे संदर्भ, पापड विकण्यासाठी चाललेली बाबूची धडपड अशा अनेक गोष्टींमुळे 'दर्याची गाज'चे आशयसूत्र एकेरी किंवा एक घटनाकेंद्री रहात नाही. बाबू आणि बाबूचे कुटुंबीय या पात्राबरोबरच बाबूची मावशी, मावशीची मुलगी, मामा, बाबूचा गरीब मित्र दामू लोकांना फसवणारा बाबू दुकानदार, सोन्याचे स्मगलिंग करणारा माधव भांगी. कथेच्या शेवटी बाबू ज्याला वाचवतो तो राहूल आणि आफ्रिकेत जाऊन कमाई करून आलेला राहुलचा बाप जॉन, कॉलेजपर्यंत शिकूनही वेडा झालेला वसंत अशी अनेक पात्रे 'दर्याची गाज'चा कथेत येतात. घटना, पात्रांची ही मांडणीही 'दर्याची गाज'ला कथेपेक्षा कादंबरीच ठरवतात. यातील घटना 'मडगाव'चा शहरातच घडत असल्यातरी बाजारापासून ते गार्डनपर्यंत आणि बसस्टॉपपासून ते कोलवेच्या समुद्रकिनाऱ्यापर्यंत अनेक ठिकाणी या घटना घडतात. बाबूच्या जन्मापासून ते तारुण्यापर्यंतचा कालखंडही व्यापला जातो. त्यामुळे दर्याची गाज ही दीर्घकथा लघुकादंबरीच ठरते.

वस्तुतः कादंबरीच्या रूपात विस्तार व्हावा असा आशय 'दर्याची गाज' ला लाभलेला आहे, पण मराठीतील लघुकथा संस्कृतीच्या प्रभावामुळे 'दर्याची गाज' कथा-तंत्राच्या प्रभावात अडकून पडलेली आहे. व्यक्तीची मूल्यनिष्ठा आणि बाहेरचे मूल्यविहीन वास्तव याचे दर्शन 'दर्याची गाज' प्रभावीपणे घडवित असली तरी कादंबरीची विस्तृतता व व्यापकपणा, समाजदर्शनाचा मोठा आवाका सध्याच्या रूपात तिला प्राप्त झालेला नाही. म्हणून कादंबरीचे सुप्त सामर्थ्य असूनही लक्ष्मणराव सरदेसाई यांची 'दर्याची गाज' लघुकादंबरीच ठरते...